

dan honderd jaar in stand houdt (480). Dat DNA zorgt ervoor dat *De Telegraaf* sinds haar geboorte een 'sterke radar [heeft] voor de sentimenten die onder brede lagen van de bevolking leven'. Of, zoals Jan Blokker het in 1993 formuleerde: 'Geen enkele krant heeft de thermometer zo diep in de billen van de samenleving als *De Telegraaf*' (482). Het woord 'onderbuikgevoelens' kwam bij me op toen ik dit las.

Wolfs verklaring van het geheim is spannend en gedurfd, zoals de geschiedenis van *De Telegraaf* dat zelf is. Toch overtuigt ze niet helemaal. Is er een magische relatie tussen de krant en haar journalisten enerzijds en de lezers anderzijds? Bepaalt het aanbod van het nieuws en vooral de wijze waarop dat nieuws gebracht wordt het succes? Of moeten we een deel van het antwoord bij de *Telegraaf*-lezer zoeken, die geïnformeerd wil worden, daarnaast spannende en sensationele verhalen wil lezen en ondergedompeld wil worden in de geheimenissen van sporters, misdadigers, BN-ers en het Koningshuis? Zijn de krant en haar lezers, zoals het in een innige relatie betaamt, naar elkaar toegegroeid en op elkaar gaan lijken in de loop der jaren? Nog anders geformuleerd: heeft *De Telegraaf* rond 1900 een code ontcijferd, die ze de hele periode van haar bestaan voor de rest van de Nederlandse krantenwereld verborgen heeft weten te houden, zodat sinds jaar en dag niemand anders dan *Telegraaf*-mensen over deze code beschikken? Wolf heeft weliswaar de elementen van een succesformule ontrafeld, maar het geheim, mocht dat al bestaan, blijft (goed) bewaard.

Geschiedenis en *De Telegraaf* lijken samen te vloeien in deze dissertatie. *De Telegraaf* is zowel uitgangspunt, als middel en doel. De wereld buiten *De Telegraaf*, en in het bijzonder andere dagbladen en hun journalisten, komt overwegend aan bod in relatie tot *De Telegraaf*, waardoor deze buitenwereld een nogal eendimensionaal karakter krijgt. Dit alles laat onverlet dat *Het geheim van De Telegraaf* een zeer belangrijke aanwinst is voor (pers)historisch Nederland.

Marks, Daan, *Accounting for Services: The Economic Development of the Indonesian Service Sector, ca. 1900-2000* (PhD Utrecht 2009; Amsterdam: Aksant, 2009, 334 pp., ISBN 978 90 5260 336 0).

The service sector of the Indonesian economy now accounts for around 40 per cent of both Gross Domestic Product and employment. Its GDP share is as large as the industrial sector and its employment share as large as agriculture. Yet, like the underwater part of the iceberg, the service sector is almost invisible in the economic history literature. The sector is extremely diverse and the statistics very poor, a problem that becomes more acute the further one goes back in time.

Daan Marks has therefore done noble and at times ingenious work in assembling an eclectic jumble of data into a set of long-term service sector estimates for the twentieth century. His main categories are transport and communications, trade, government, ownership of dwellings, finance, and other services. The book takes the form of an introductory chapter on national income accounting in Indonesia, two core chapters assembling the service sector data and examining the trends, two detailed chapters on transport and trade, a final analytical chapter exploring the evidence for market integration, and a brief conclusion. This is followed by 120 pages of statistical appendices and a bibliography, though sadly no index. Collectively, this amounts to a book that any serious scholar of the Indonesian economy would want to have on the shelf.

Accounting for Services adds little to the statistical sources on the service sector. The author's main sources are published series and reports available in libraries and archives in the Netherlands and Indonesia, supplemented by a thorough survey of the secondary literature. These myriad pieces of jigsaw are assembled into a single coherent whole. The work was originally a PhD thesis under the able guidance of Dutch economic historians Jan Luiten van Zanden and Thomas Lindblad with assistance

from Jan-Pieter Smits and Pierre Van der Eng. This brains trust makes it something of a joint effort and a substantial improvement upon the long-term GDP series of Van der Eng himself.

This having been said, it is in the nature of the task that some heroic assumptions have been made. Problems begin with estimates of the service sector around 1900. The difficulty here lies in identifying when a service becomes a service in conventional economic terms. In the nineteenth century, when Indonesia was an overwhelmingly agrarian economy, most services were forms of household by-employment. This pattern began to break down in the mid-nineteenth century as the mobilisation of labour and the expansion of production under the Cultivation System gave rise to accelerating monetisation and specialisation. Then came the technological changes of railways, steamships and telecommunications. Household and corvee activities such as portage thereby began to emerge as specialised occupations, albeit seasonal, and in time gave rise to recognisable service industries.

Marks is well aware of the problem and captures these subtleties in data on peasant by-employments from the 1905 census (Table 3.3). Even today service-sector activities are not necessarily full-time occupations, at least as far as the informal sector is concerned. For many close to or below the poverty line, survival still demands a portfolio of activities that are partly seasonal and partly opportunistic. For example, in a census a man might be identified as a farmer or farm labourer, yet in the dry season he might work in the city as a becak driver or construction labourer; his wife might plant and harvest, yet also trade. Better-off villagers may be moneylenders. Even middle class women classified as housewives may earn a supplementary income from trading or broking. Unfortunately, data on by-employment are not consistently available to inform the long-term statistics. This problem should be born in mind when interpreting the trends.

A quirk of an otherwise very useful book is that the overall service sector trends are nowhere

tabulated. There is a somewhat messy bar chart of occupational structure from 1905 to 2000 (Figure 3.1) and a table on the changing composition of the sector (Table 3.5) but the key summary data on the changing shares of Agriculture, Manufacturing and Services are confined to two nebulous figures (3.2 and 3.3), which do not allow the actual estimates to be read off with any accuracy. What can be seen is that over the course of the twentieth century the size of the service sector fluctuated in a range of between 35 and 40 per cent. In other words, structural change was primarily a shift from Agriculture to Manufacturing. The author's use of the term 'Agriculture' rather than 'Primary' does, however, make it hard to pin down the share of Mining, including oil and gas.

Chapter six on market integration sits rather awkwardly with the rest of the book and is really a statistical exercise for the purposes of the thesis. Because the chosen variable of rice prices are subject to heavy administrative intervention, it is all but impossible to determine whether the apparent reduction in market fluctuations is due to market controls or to integration through greater market efficiencies such as improved transport and communications.

Marks concludes quite rightly that the service sector is much more than a residual sector but that its historic role is ambiguous. Sometimes it has been an engine of growth, as in the case of transport or banking, and sometimes a safety net, providing a means of support for those laid off or unable to find employment in agriculture or manufacturing. The former case involves rising productivity, the latter stagnant or falling productivity. Whether this is aptly described after Clifford Geertz as 'involution' is a moot point (187). Regardless, the present stagnation of Indonesia's manufacturing sector does focus attention upon the scope for productivity improvements in services. An important issue, which the book does not address, is whether the secular trend towards a more educated work force, mainly illiterate at the time of independence but now with general secondary education, is generating

higher productivity. Human capital theory suggests that it should do so.

HOWARD DICK, UNIVERSITY OF MELBOURNE/
UNIVERSITY OF NEWCASTLE

Werkman, Paul, Woude, Rolf van der (eds.), *Wie in de politiek gaat, is weg? Protestantse politici en de christelijk-sociale beweging* (Passage Reeks 34; Hilversum: Verloren, 2009, 366 blz., ISBN 978 90 8704 105 2).

Het aardige van deze gelegenheidsbundel (100 jaar Christelijk Nationaal Vakverbond) zit hem in de lezenswaardige levensschetsen van tien protestantse politici en de interessante verhandeling over de rol van het persoonlijke in de politiek. De redacteurs maken een onderscheid tussen organisaties in het maatschappelijke middenveld en de parlementaire en Haagse politiek. Ze vragen zich af of politici wegdrijven van 'hun oude strijdmakers als ze eenmaal op het pluçe zitten' (7), waarbij kennelijk ook de parlementszetels al tot het pluçe worden gerekend. Dit verwijt kregen Christiaan Smeenk en Jan Schouten, twee antirevolutionaire Kamerleden met wortels in de christelijk-sociale beweging, in de jaren twintig te horen vanuit hun christelijke vakcentrale. Hoe de keuze van de tien politici heeft plaatsgevonden, is mij niet helemaal duidelijk. Geordend naar geboortjaar tussen 1834 en 1930 worden uiteenlopende figuren beschreven als de Friese antirevolutionair van het eerste uur en onderwijsdeskundige Walle Oppedijk, de predikant en onderwijshervormer J.Th. de Visser, minister van Landbouw, Nijverheid en Handel A.S. Talma, de boerenvoorman en burgemeester van Nieuwer-Amstel Antonie Colijn (broer van Hendrik), de ondernemende burgemeester van Amsterdam Willem de Vlucht, de vakbondsman, journalist en politicus Christiaan Smeenk, de boerenleider en minister-president Barend Biesheuvel, maatschappelijk werkster en Kamerlid Hannie

van Leeuwen (de enige vrouw in het gezelschap), de ondernemer en minister van Economische Zaken Koos Andriessen en de vakbondsman en staatssecretaris/minister van Sociale Zaken Louw de Graaf.

De leesbare biografieën, voorzien van fraaie illustraties, geven een beeld van deze personen en hun maatschappelijke en politieke activiteiten en bevestigen dat terecht komen in de landelijke politiek een afstand tot de oorspronkelijke groeperingen schept. Het is juist om hierbij termen als maatschappelijk middenveld en 'civil society' te gebruiken voor die organisaties die maatschappelijke activiteiten met een politieke dimensie ondernemen, omdat deze macht, ideeën en mensen aan de politiek leveren en omgekeerd adressanten zijn van overheidspolitiek. Maar of anno 2009 de hele 'civil society' met een identiteitscrisis kampt, zoals de redacteurs stellen (7), betwijfel ik. Nog steeds geldt dat politiek bedrijven op landelijk niveau wat anders is dan actief zijn in een van de vele maatschappelijke organisaties.

De beschouwing over het persoonlijke in de politiek en het daarbij horende slothoofdstuk zijn van de hand van redacteur Rolf van der Woude. Hij zet uiteen dat politici en openbare bestuurders een ambt bekleden, waarbij zij persoonlijke en andere specifieke belangen opzij moeten zetten voor de publieke zaak en het algemeen belang. De vraag in de schetsen is daarom hoe deze politici dat deden. Het sterkste voorbeeld van verandering in dit verband levert Biesheuvel. Als Kamerlid verdedigde hij direct de belangen van zijn boeren en tuinders, maar als minister kwam hij tegenover zijn eigen organisaties te staan, omdat hij gebonden was aan de in de regering overeengekomen begrotingsdiscipline. Aan deze opstelling moest hij duidelijk wennen.

In zijn inleidende beschouwing werkt Van der Woude een zinnige typologie van politieke roloriëntaties en het persoonlijke element uit, met staatsman/parlementariër, partijganger, buitenstaander en advocaat als mogelijkheden en persoonlijke factoren, zoals talenten,